

Az orosz hatalmi ideológia sajátosságai¹

Amikor az 1970-es évek közepén elkezdtem foglalkozni „Moszkóviával” (Sashalmi Endre kötetéből az is kiderül, hogy ez mit jelent, s hogy még milyen más terminusokkal is lehet nevezni a 16–17. századi orosz államot), gyakorlatilag semmi kapaszkodót nem találtam a szovjet történeti irodalomban az államhatalomra vonatkozó nézetekről, koncepciókról. Így 19. századi szerzőkhöz kellett visszanyúlnom (Mihail Gyakonov, Vaszilij Szergejevics),² meg, természetesen, Vaszilij Kljucsevszkij klasszikus művéhez a korabeli külföldi utazókról.³ Ezért amikor egykori pécsi hallgatóm, Sashalmi Endre két évtizeddel később ezt kezdte kutatni, nagyon perspektivikusnak tartottam. És ugyan a témát nem én ajánlottam, egy tanár sosem tudhatja, hogy eszmei batyujából mi, hova hullik. Tény azonban, hogy az orosz történelemre szakosodott tanítványaim közül ő az egyedüli akadémiai doktor.

Sashalmi Endre érdeklődése az orosz história művelésében ölt konkrét formát, bár a közép- és kora újkori orosz történelemben végzett mélyfúrásaival szinkronban nem adta fel a nyugati történelem párhuzamos eseményeinek, jelenségeinek vizsgálatát sem. Ezzel módszertanilag követendő példát mutat: semmilyen történetírás – még a nemzeti sem – nélkülözheti a komparatvizitikát, bármely história csak egy nagyobb összefüggésrendszerben elhelyezve vizsgálható. Tudományos módszertana azonban nem pusztán az összehasonlító tanulmányok miatt figyelemre méltó. Döntőnek tartom kutatói fejlődése során azt az utat is, ahogy az elsődleges források tanulmányozásától eljutott a fogalmi, terminológiai kérdésekig: a finom filológiai vizsgálatokat képes volt ötvözni a koncepcionális alapvetésekkel, így az induktív és deduktív kutatási módszer nála egységes rendszert alkotott.

Sashalmi Endre az angolszász történeti ruszisztikával párhuzamosan haladva, már 1998-ban releváns tanulmányt írt az addig oly mostohán kezelt témakörben.⁴ Ezzel tulajdonképpen megvetette későbbi kutatásainak alapját, amelyek egyfajta szintetizálásának tekinthető *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából* című kötet.

1 Sashalmi Endre: *A hatalom és az állam problematikája Oroszországban 1462–1725 között európai perspektívából*. Bp., Dialóg Campus, 2020. 143 p.

2 Дьяконов, Михаил Александрович: *Власть московских государей. Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI в.* Санкт-Петербург, 1889; Сергеевич, Василий Иванович: *Русские юридические древности*. Санкт-Петербург, 1890.

3 Ключевский, Василий Осипович: *Сказания иностранцев о московском государстве*. Москва, 1916.

4 Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. In: *Aetas*, 13. (1998) 1. sz. 48–66.

A könyv a szűkre szabott terjedelem miatt rendkívül ökonomikusan épül fel, olyan, mint egy egyetemi speciális kollégium írásos változata: egy igen specifikus tematika összefoglaló jellegű, didaktikailag is aprólékosan kidolgozott előadásfüzére.

Sashalmi Endre mindig is nagy gondot fordított a korabeli terminusok jelentéseinek, jelentésváltozásainak tisztázására, e kötetben végigvonuló törekvés az állami, hatalmi terminológia pontos meghatározása, kezdve a „Rosszija” szótól egészen az „autokráciáig” – különös tekintettel a nyugati terminusok orosz „megfelelőinek” identifikálására. Ezenközben figyelemmel van H. J. Torke megállapítására arról, hogy „a nyugati jog- és társadalomtörténeti fogalmak... a 18. század előtt nagyrészt alkalmazhatatlanok az orosz történelemre” (48. o.).

Ezért is kell egyetérteni a kötet elején közölt alapvetésével: „Jelen könyv az orosz hatalom- és államfogalom kérdését oly módon tárgyalja a jelzett időintervallum tekintetében, hogy a nyugati keresztény kultúrkörben ekkor kialakuló modern államfogalmat, illetve annak keletkezéstörténetét nem kifejezetten normatívaként, hanem sokkal inkább viszonyításként alkalmazza a kifejtés során” (13. o.).

A szavak jelentéstani vizsgálatának ilyen hangsúlyozott előtérbe állítása nekem már-már a „szavak zsarnokságát” idézi a történelem értelmezésében, ám összességében mégis alkalmas módszer az orosz történet alapproblémájának, az orosz és a nyugati történelem egymásnak való megfeleltetése kérdésének árnyalt elemzésére. Éppen ezt tartom a kötet egyik fő erényének, a Nyugat és Oroszország történelmi fejlődésének kiegyensúlyozott, mondhatni, dialektikus, leegyszerűsítések nélküli láttatását. A „tulajdonosi dinaszticizmus” (vagy a „patrimoniális” hatalom) jelentésének és tartalmának vizsgálatakor például megalapozottan utal arra, hogy mindkét kultúrkör ismerte az ezekkel a fogalmakkal leírt történelmi gyakorlatot: „A tulajdonosi dinaszticizmus önmagában nem tekinthető olyan elemnek, amely az orosz viszonyok »különösségének« bizonyítéka lenne. Ellenkezőleg: meggyőződésem, hogy a tulajdonosi dinaszticizmus – mint saját jogán létező vizsgálati szempont – bevonása révén sokkal jobban megérthető nemcsak a francia és a többi európai monarchia 19. század előtti története, hanem a moszkvai és a pétervári Oroszországa is. Így elkerülhető, hogy a kora újkori nyugati monarchiákra kizárólag a modern államfogalom szemszögéből tekintsünk, ugyanakkor elfeledkezzünk olyan dolgokról, amelyek erős hasonlóságot mutatnak Oroszországgal, de amelyeket ez utóbbi esetében éppen az elmaradottság bizonyítékaiként szoktak idézni. Nem kívánom azonban alábecsülni – és jelentőségének megfelelően kezelni – azokat az elemeket, amelyek az alapvető különbségeket képezik a hatalomfelfogás terén” (61. o.).

A szerző legkevésbé sem becsüli le a középkori orosz és nyugati államelmélet és hatalmi ideológia közötti különbségeket, hiszen pontos elemzéssel mutatja be, hogy a nyugattól eltérően az orosz hatalmi ideológia valójában „vallási-profetikus” volt. A döntő változás ez esetben is I. Péter uralkodása idejére tehető, amikor Feofan Prokopovics egyházi főember és ideológus megveti a kvázi nyugatias orosz államfelfogás alapját. Ez, a kötet mintegy egyharmadát kitevő, sokoldalú vizsgálattal alátámasztott tézisét tartalmazó fejezet a legkidolgozottabb az összefoglalásban, ami érthető is, mivel évtizedes kutatások és publikációk állnak mögötte.

Sashalmi Endre, mintegy keretes szerkezetbe foglalva, hitet tesz a múlt és a jelen hosszú történelmi időszakokon átívelő összefüggéseiről, valójában a történelmi múlt jelenidejűségéről. Az 1993-as alkotmány textusának beemelését ennek bizonyítására ugyan kissé erőltetettnek tartom, de a mindenkori orosz hatalom gyakorlásának és ideológiájának egyes formáit szintén időtállóaknak – vagy éppen időtleneknek – gondolom. Az igazán elmélyült elemzés azonban e témában nem nélkülözheti a praxis – és annak feltételei – bevonását az

analízisbe. A terjedelmi megszorítások ezt most nem engedték, de például a hatalom korlátainak felvillantása mutatja a további vizsgálat kiterjesztési lehetőségeit.⁵ Szintén adatolt bizonyítást igényel az egyelőre eléggé levegőben lógó – Marshall Poe-tól átvett – gondolat: „Az egyetemes szolgálat elvének vallási alapja is volt: az a meggyőződés, amelynek M. Poe az »alávetettség kulturális mitológiája« elnevezést adta. Eszerint az oroszok számára, vallási meggyőződésükből kifolyólag, a szolgaság és az engedelmesség kifejezetten dicséretes elvek voltak” (52. o.).

Paradox módon én a legaktuálisabbnak az autokráciáról elmondottakat gondolom. Fontos, hogy Sashalmi Endre vállalkozott a definíciójára: „Az autokrácia véleményem szerint olyan tekintélyt és politikai berendezkedést jelent, amely mentes a jogi-intézményes (például rendi gyűlés, egyház és más korporációk), valamint a jogi-alkotmányos (például privilégiumok, fundamentális törvények, természetjog, koronázási eskü, szerződéses charták) korlátoztól és a társadalmi kontroll, azaz a közvélemény ítélete alól. A megkérdőjelezhetetlen tekintély forrása pedig, amelynek felhatalmazásából az uralkodó a hatalmát bírja, nem egyszerűen az isteni szentesítés, hanem maga az isteni akarat” (49. o.).

Manapság sokan használják – tudományos körökben is – néhány mai autoriter rendszer leírására az „autokrácia” fogalmat. Sashalmi Endre skrupulózus történelmi-filológiai vizsgálódásai egyebek között azt is világossá teszik, hogy a múlt és a jelen illetően összekapcsolása módszertanilag alátámasztatlan, fogalmilag inkorrekt, és ezért konjunkturális, politikai típusú következtetésekre ad módot. Ami a legkevésbé sem mondható el az ismertett műről, mivel az szigorúan akadémiai stílusban, forráscentrikus megközelítésben, a legújabb – főleg angolszász – szakirodalommal való állandó párbeszédben, arra reflektálva íródott. Magyar történetírói teljesítményként elsőként a témában.

Szvák Gyula*

5 Vö. Szvák Gyula: A „korlátlan” cári hatalom korlátai Moszkóviában. In: Szvák Gyula: *Klió, a család széptevő*. Bp., 2013. 78–86.

* A szerző az MTA doktora, az ELTE BTK Kelet-Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszékének professor emeritusa (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8.).